

РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ В УМОВАХ ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Пономаренко Т.О., Волинець Ю.О.

Педагогічний інститут

Київського університету імені Бориса Грінченка

У статті розглянуто проблему розвитку емпатії у дітей старшого дошкільного віку в умовах закладу дошкільної освіти. Визначено значення розвитку досліджуваного феномену. Окреслено наукову базу щодо можливості вирішення означеної проблеми. Розкрито сутність емпатії в єдності її компонентів: когнітивного, діяльнісного, афективного. Визначено зміст та особливості розвитку емпатії в дітей старшого дошкільного віку.

Ключові слова: моральне виховання, емпатія, емоції, діти старшого дошкільного віку, співпереживання, співчуття, сприяння, гуманні стосунки.

Постановка проблеми. Сучасна вітчизняна освіта дітей дошкільного віку зорієнтована на особистість. Метою дошкільної освіти є розвиток кожної дитини на засадах формування базису її особистісної культури. Ключовим чинником у характеристиці культури особистості є її взаємодія із соціумом, опанування моральних цінностей і почуттів. Так, у Базовому компоненті дошкільної освіти [1] наголошується на необхідності формування в дітей навичок соціально прийнятної поведінки, вміння орієнтуватися у світі людських взаємин, готовності співпереживати та співчувати іншим.

Формування гуманних почуттів та взаємовідносин починається в дитинстві, з найперших контактів дитини з іншими людьми – дорослими, однолітками, молодшими дітьми. В спільній діяльності та спілкуванні, якщо вони вірно організовані, з'являється єдність емоційних переживань, виникає можливість збагачення почуттями іншої людини. Моральна вихованість неминує орієнтується на здатність людини співпереживати, співчувати, сприяти іншій людині. Як обов'язкова вимога до виховання моральних стосунків дітей розглядається розвиток їх соціальної орієнтації, емпатії. Тож очевидно є необхідність формування в дітей дошкільного віку емпатії як обов'язкової умови успішного становлення їх гуманних стосунків, початкової ланки соціально схвалюваної, моральної поведінки.

Водночас у теорії та практиці дошкільної освіти визнається суперечність між «формальним проголошенням людини найвищою цінністю суспільства та реальним, далеко не гуманним, ставленням суспільства до неї й самих людей одне до одного. Тож першочерговим завданням кожного педагога є виховання людяності, високих моральних рис, гуманності юної особистості, яка творитиме майбутнє» [15, с. 2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу теоретичних основ дослідження свідчать про глибокий науковий інтерес в галузі психології до проблеми морального виховання дітей дошкільного віку (Л. Божович, Л. Виготський, П. Гальперін, Д. Ельконін, О. Запорожець, Г. Костюк, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн). Низку досліджень у сфері психології присвячено теоретичному й експериментальному обґрунтуванню положення про те, що період дошкільного

дитинства є надзвичайно сприятливим для морального розвитку особистості: пластичність психіки (Л. Виготський, С. Рубінштейн); виникнення «внутрішніх етичних інстанцій» (Л. Виготський); емоційна чутливість, що зумовлює успішність становлення емоційної сфери дитини (О. Запорожець) тощо.

У ряді досліджень вивчалися різні аспекти проблеми морального виховання дітей дошкільного віку (Л. Артемова, З. Борисова, Р. Буре, А. Виноградова, Н. Горобаха, Л. Крайнова, О. Мельничук, В. Павленчик, Т. Поніманська, Т. Пономаренко, Т. Фасолько).

Особливості розвитку емоцій у дітей дошкільного віку досліджували О. Запорожець, Я. Невєрович. Зокрема вивченням особливостей розвитку гуманних почуттів в дошкільному віці займалися С. Кулачківська, С. Ладивір, Ю. Приходько. Дослідженню проблеми становлення й розвитку емпатії на етапі дошкільного дитинства приділяли увагу О. Запорожець, Л. Стрелкова, В. Абраменкова, А. Рояк, Т. Гаврилова.

У теорії сучасної дошкільної освіти пропонуються різноманітні засоби розвитку емпатії: спеціально організовані музичні заняття (А. Гогоберідзе, В. Деркунська, О. Радинова); слухання казок і художніх творів (Л. Гуревич, Л. Стрелкова); ознайомлення з природою (Н. Ніколаєва, Н. Риждова); зображувальна діяльність (Т. Комарова) тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас аналіз теорії й практики процесу морального виховання й розвитку дітей дошкільного віку свідчить про те, що досліджувана проблема є досить актуальною на сучасному етапі розвитку вітчизняної дошкільної освіти. Зокрема важливою й досить складною є проблема розвитку емпатії в дітей дошкільного віку. З цього приводу ми поділяємо позицію М. Олійник [9] стосовно того, що існуючі сучасні розвивальні програми, як правило, реалізують часткові завдання емоційного розвитку дитини, тоді як ефективність впливів, у першу чергу, обумовлена комплексним впливом на емоційну сферу дитини в цілому. Необхідність інтеграції існуючих підходів до емоційного розвитку дітей визначає високий дослідницький потенціал даної проблеми як в науково теоретичному, так і в практичному аспектах.

Таким чином, результати аналізу теорії й практики розвитку емпатії в дітей дошкільного віку в умовах закладу дошкільної освіти дозволяють виявити наукову базу щодо можливості вирішення досліджуваної проблеми. Водночас теорія й методика розвитку емпатії в старших дошкільників залишається недостатньо вивченою.

Формулювання мети статті. Мета статті полягає в дослідженні особливостей розвитку емпатії в дітей старшого дошкільного віку в умовах закладу дошкільної освіти.

Виклад основного матеріалу. Аналіз сутності емпатії, а також її ролі в моральному розвитку дітей дає можливість констатувати, що актуалізація емоційного компоненту досліджуваного феномену є пусковим механізмом прояву різних форм гуманізму та початковою ланкою соціально схвалюваної, моральної діяльності дітей дошкільного віку.

Актуальними для нашого дослідження є результати вивчення сутності та особливостей співпереживання А. Валлоном [2]. Учений досліджує розвиток «емоційної чутливості» дитини від народження до підліткового віку, виділяє сензитивні періоди становлення співпереживання в ранньому онтогенезі: перший, третій і сьомий роки життя.

Е. Мерфі [6] вивчає емпатійну поведінку дітей 3-4 років у групі як прояв соціальної орієнтації. Він визначає емпатію як здатність емоційно реагувати на неблагополуччя іншої людини, прагнення полегшити або поділити її стан. Виникнення емпатії залежить від ступеня близькості з об'єктом (чужа чи близька людина); від частоти спілкування з ним; інтенсивності стимулу, який викликає емпатію (біль, сльози тощо); попереднього емпатійного досвіду. Розвиток емпатії пов'язує з розвитком та віковими змінами таких індивідуальних якостей як темперамент, сила емоційної збудливості тощо.

До вітчизняної психології поняття «емпатія» увійшло завдяки роботам Т. Гаврилової [5; 6], в яких це явище підлягає теоретичному аналізу: розкриваються підходи до проблем генезису емпатії, пропонується їх методичне вирішення. Емпатія визначається автором як переживання та стала якістю особистості, емоційне явище, специфічна особливість людини емоційно реагувати на переживання іншого як здатність проникати у внутрішній світ іншої людини, емпатія розглядається в подальших роботах психологів. Учені вивчають механізм емпатії (Т. Пашукова) [5]. Її когнітивний (пізнавальний) аспект досліджується в роботах Р. Карамуратової [5].

Л. Стрельникова [5], вивчаючи питання емоційного розвитку дитини в контексті проблем її морального виховання, розкриває особливості розвитку емпатії в дітей дошкільного віку. Дослідниця доводить, що емпатійний процес являє собою триланковий однонаправлений ланцюжок: співпереживання, співчуття, сприяння й характеризується єдністю емоційних і когнітивних компонентів, які по-різному співвідносяться на певних етапах розвитку означеного процесу. При цьому активізація когнітивних елементів, які викликають бажання розібратися в ситуації, послаблює ідентифікацію.

Таким чином, перша ланка емпатійного процесу є суто емоційною. Управління емпатійним про-

цесом дозволяє привести його до результативного моменту – сприяння (допомагаючої поведінки).

Проблема розвитку емпатії в дітей дошкільного віку вивчається в роботах Г. Кошелевої [7], Л. Піменової [10]. Разом з тим у ряді психолого-педагогічних досліджень (А. Виноградова [4], О. Запорожець [7; 14], Т. Пономаренко [12; 13], А. Рояк [7], Л. Стрелкова [7]) розглядаються деякі з педагогічних впливів, що сприяють формуванню емпатії. В низці робіт розкриваються умови, що сприяють розвитку емоційної сфери дошкільників та структурують їх внутрішній емоційний простір, активізують виявлення ними гуманного ставлення до дорослих та дітей у різних видах діяльності та спілкуванні (О. Вовчик-Блакитна, О. Долинна, В. Котирло, С. Кулачківська, С. Ладивір, О. Приходько, С. Тищенко) [3].

Так, у дослідженнях Г. Кошелевої [7], Л. Піменової [10] зазначається, що важливим є завдання навчити дитину спостерігати за особливостями діяльності однолітків і, виходячи з цього, робити висновки щодо їх настрою. Необхідно вчити безпосередньо спостерігати за мімікою (виразом очей, положенням губ тощо), особливостями пози, рухів, ходи, а також використовувати розглядання дітьми спеціально виготовлених фотокарток з яскраво вираженим емоційним станом однолітків (плачуть, радіють, сміються, дивуються, відчують задоволення або відразу тощо). Вчені акцентують увагу на тому, що для розпізнавання дошкільниками емоцій можуть використовуватися книжки, діафільми, виразні ілюстрації, що добре передають емоційні стани людини.

Визначається важливість спрямування уваги дітей на розуміння самопочуття, настрою, емоційного стану оточуючих. Діти повинні розуміти причину виникнення того чи іншого настрою в однолітків (для цього потрібно поговорити з ним й уважно спостерігати за його діями) та відповідно реагувати: жаліти, якщо йому погано (хтось в родині захворів чи сталося нещастя), радіти разом з ним, якщо він відчуває радість.

А. Виноградова [4] доводить, що велику роль при формуванні в дітей емоційної сфери відіграє мистецтво, художня література. Виховання художнім словом призводить до значних змін емоцій, почуттів дитини, що сприяє виникненню в неї живого відгуку на різні події життя, перебудовує її суб'єктивний світ.

Доведено (Г. Кошелева, Л. Абрамян) [7], що для деяких дітей ключовим моментом при сприйнятті художнього твору є моральна поведінка діючих осіб, особливості їхніх взаємостосунків, їх емоційний стан. Проте для більшості дошкільників основоположним моментом є сфера предметних дій героїв. Діти часто невірно встановлюють причину неблагополучного емоційного стану діючих персонажів. Так, учені вказують, що близько половини досліджених дітей вважають, що причиною емоційних переживань героїв є дії інших дітей. Інші ж причину неблагополучного емоційного стану ображеної дитини намагаються знайти в ній самій (її настрої, переживаннях, предметних діях тощо). Дослідники пояснюють це тим, що для дошкільнят найбільш звичними є ситуації індивідуальної діяльності, коли діє та переживає одна й та сама особа: D^1 (дії одного суб'єкта) – E^1 (емоції того ж суб'єкта). Ситуа-

ція ж діяльності «поряд» або спільної діяльності передбачає різноманітні зв'язки дій з емоціями, в тому числі й такий, коли дії однієї особи можуть визначати емоційний стан іншої: D^1 (дії одного суб'єкта) – E^2 (емоції іншого суб'єкта).

У дослідженні Т. Пономаренко [12; 13] враховуються вищезначені особливості сприйняття дітьми художнього тексту, зокрема його емоційно-морального змісту. Тож розроблено методику проведення бесід, основне завдання яких полягає в забезпеченні розгорнутості, вираженості емоційних переживань дітей з метою формування їх емпатії. В процесі бесіди дітям пропонують питання: на з'ясування розуміння змісту художніх творів на рівні дій героїв; на визначення емоційно-морального змісту твору в цілому, загальної моральної тональності художнього твору; використовуються питання, що передбачають вербальний опис труднощів героїв, їх емоційних (негативних чи позитивних) станів, переживання радості, горя, сорому, образи, вдячності; пропонуються питання, що сприяють конкретизації зв'язку між діями, вчинками, вербальними та невербальними способами впливу одного героя на емоційний стан іншого, тобто конкретизація зв'язку: D^1 (дії одного) – E^2 (емоції іншого); застосовуються питання, спрямовані на розуміння дитиню стану літературного героя через осмислення власних переживань.

Посилення в правилах емоційної орієнтації на однолітків розглядається в дослідженні Г. Лаврентьєвої [8] як обов'язкова умова виховання моральних стосунків дітей. Учена наголошує на особливому значенні формування в дітей уміння розуміти однолітка в залежності від власних переживань. З цією метою дитині допомагають усвідомлювати власний стан шляхом його опису та вираження з цього приводу співчуття.

Як одне з основних завдань розвитку особистості дитини А. Рояк [7] визначає орієнтацію науки та практики на «складний, афективний внутрішній світ дитини», необхідність формування в дітей соціальної спрямованості на однолітка, вміння бачити й розуміти іншу дитину, здатність ставити себе на її місце (ідентифікувати себе з нею), переживати її емоційні стани, вміння дієво відгукуватися на них.

Досліджуючи проблему формування позитивного емоційного ставлення дітей один до одного в процесі спільної діяльності, Ю. Приходько [3] робить важливий для нас висновок, що для дітей середнього дошкільного віку найбільш характерними засобами вираження емоцій є міміка та жести, хоча вони ще недостатньо яскраві. Для дітей старшого дошкільного віку важливу роль відіграє також мовлення, його змістовий бік та інтонаційно-ритмічні характеристики. В старших дошкільників більш багатозначними стають міміка, пантоміміка, жести.

Дослідниця доводить, що в дітей середнього дошкільного віку емоційне ставлення до оточуючих ще тільки починає формуватися, через обмежений соціальний досвід вони недостатньо володіють засобами вираження свого ставлення до людей. На наступному ж віковому етапі дошкільного дитинства, коли загострюється потреба дитини у взаємодії з однолітками, розвиваються її різні форми, «мова почуттів» вдосконалюється.

У контексті нашого дослідження виключно важливою є робота М. Чистякової [16], в якій викладено оригінальну методику розвитку та комплексної корекції психічних станів дітей дошкільного та старшого шкільного віку. Результати аналізу експериментально-педагогічної роботи М. Чистякової дозволяють констатувати, що розроблену вченою методику можна творчо використовувати для навчання дошкільників «абетці» вираження емоцій (виразним рухам) для активізації взаємодії дітей з однолітками. При цьому слід зазначити, що хоча під час занять психогімнастикою використовується в основному невербальний матеріал, вербальна актуалізація емоційних станів також заохочується дорослими. Важливим є й те, що при використанні методичного матеріалу М. Чистякової з'являється можливість формування в дошкільників різних етичних понять, пов'язаних з переживанням основних емоційних станів, і уявлень, що дозволяють оцінити особистісні якості людини.

Формування гуманних взаємовідносин в дітей дошкільного віку визнається одним з пріоритетних напрямів освітньої діяльності в закладі дошкільної освіти. Гуманні стосунки розглядаються як одна з найважливіших та обов'язкових частин внутрішньої структури різних видів моральних взаємовідносин (дружніх, турботливих, доброзичливих тощо); як необхідний ступінь у становленні різних видів моральної взаємодії дітей; як обов'язкова умова функціонування різних соціальних взаємозв'язків (Л. Артемова, З. Борисова, Р. Буре, А. Гончаренко, Л. Крайнова, В. Павленчик) [11].

В практиці формування гуманних взаємовідносин у дітей старшого дошкільного віку використовуються загальноприйняті методи, прийоми, засоби. Проте в цілій низці наукових досліджень (В. Піменова [10], Ю. Приходько [3]) відзначається особлива, дуже важлива роль становлення емпатії дошкільників як обов'язкової умови успішного формування їх гуманних стосунків. Акцентується увагу на необхідності актуалізації емоційного компоненту як пускового механізму прояву різних форм гуманізму та ролі емпатії як початкової ланки соціально схвалюваної, моральної діяльності дітей дошкільного віку.

Таким чином, основуючись на вищезначеному, вважаємо можливим констатувати, що одним з головних шляхів формування гуманних стосунків у дітей дошкільного віку є створення таких умов, за яких кожна дитина, вступаючи у взаємодію з оточуючими людьми, виступає суб'єктом емоційних переживань і в той же час – об'єктом позитивного емоційного ставлення (В. Абраменкова, Л. Божович, І. Бех, О. Запорожець, В. Котирло, Г. Кошелева, О. Кононко, А. Макаренко, Я. Неверович, В. Сухомлинський) [3]. Це досягається завдяки спеціальній організації різних видів діяльності та спілкування дошкільників в умовах закладу дошкільної освіти, що передбачає збагачення взаємодії дітей емоційними контактами, посилення їхньої емоційної орієнтації на іншу людину, розвитком емпатії.

З метою ефективного розвитку емпатії в дітей старшого дошкільного віку в нашому дослідженні було визначено такі основні педагогічні умови: комплексний розвиток емпатії в сукупності всіх компонентів емпатійного процесу (когнітивного,

діяльнісного, афективного); емоційне опосередкування процесу розвитку емпатії в старших дошкільників в умовах закладу дошкільної освіти.

Для виявлення рівня розвитку емпатії в дітей старшого дошкільного віку було організовано й проведено психолого-педагогічний експеримент в умовах закладу дошкільної освіти. На засадах аналізу наукової літератури з метою виявлення рівня розвитку досліджуваного феномену в дітей старшого дошкільного віку було визначено такі критерії з показниками.

Когнітивний критерій з показниками: знання про емоційну сферу людини; усвідомлення сутності своїх власних емоційних (негативних чи позитивних) станів та емоційних станів однолітків (почуття радості, горя, сорому, образи, вдячності, суму, журби, гніву, здивування, цікавості, страждання, відризи, презирства, страху, провини тощо); знання вербальних визначень емоційних проявів людини; знання способів прояву емоційних станів за допомогою міміки, пантоміміки, жестів; знання конкретних форм прояву гуманного відношення до однолітків в різних соціальних ситуаціях.

Діяльнісний критерій з показниками: вміння аналізувати (розпізнавати) власні емоційні (негативні чи позитивні) стани та емоційні прояви однолітків; вміння вербально визначати емоційні стани людей; вміння адекватно їх оцінювати; вміння адекватно, яскраво, виразно демонструвати зовнішні прояви власних емоційних станів за допомогою міміки, пантоміміки, жестів, вербально-інтонаційних засобів; вміння обирати й реалізовувати конкретні форми прояву гуманного відношення до однолітків в різних соціальних ситуаціях.

Афективний критерій з показниками: виразність, яскравість проявів власних емоційних станів за допомогою міміки, пантоміміки, жестів, вербально-інтонаційних засобів як зовнішньої реакції на неблагополуччя однолітків.

Розроблені нами критерії розкриваються через показники, відповідно до яких було виділено високий, середній та низький рівні їх розвитку. На етапі констатації нашого експерименту було виявлено, що значна кількість дітей старшого дошкільного віку в експериментальних групах закладу дошкільної освіти мають низький рівень розвитку емпатії або рівень нижче середнього, тоді як кількість дошкільників з високим рівнем розвитку досліджуваного феномену виявилася незначною. Тож було підтверджено актуальність проблеми дослідження й зумовлено націленість на ефективну експериментально-педагогічну діяльність, зміст та особливості якої відображено в матеріалах формульованого експерименту.

З метою підвищення рівня розвитку емпатії в дітей старшого дошкільного віку було розроблено й упроваджено систему педагогічної роботи в освітній процес закладу дошкільної освіти, яка об'єднувала три взаємопов'язані етапи: формування емоційно опосередкованого досвіду когнітивного компоненту емпатійного процесу; накопичення емоційно опосередкованого досвіду діяльнісного компоненту емпатійного процесу; актуалізація набутого емпатійного досвіду в практиці спілкування дітей з однолітками.

Перший етап (формування емоційно опосередкованого досвіду когнітивного компоненту емпатійного процесу).

Протягом означеного етапу було розроблено й упроваджено в освітній процес закладу дошкільної освіти серії занять. Наприклад, «Якого кольору настрій?», «Вгадай мій настрій». «З увагою до навколишнього» тощо.

Слід зазначити, що експериментальна робота проводилася не тільки у формі спеціально організованих занять. Упроваджувалися різні форми спільної діяльності дорослого з дітьми в різних режимні відрізки часу – вранці, на прогулянці, після сну тощо.

Так, застосовувалося розповідання художніх творів. При цьому особлива увага зверталася на їх відбір, методику розповіді та проведення бесід за їх змістом. Для більш глибокого усвідомлення дітьми емоційного стану героїв казок, оповідань особлива увага приділялася художнім творам, в яких ситуація діяльності героїв «поряд» або їх спільної діяльності передбачала різноманітні зв'язки дій з емоціями, в тому числі й такими, коли дії одного героя можуть визначати емоційний стан іншого: D^1 (дії одного суб'єкта) – E^2 (емоції іншого суб'єкта). Наприклад, добре слово дідуса – дівчинці Олі приємно, радісно, вона одужала (В. Сухомлинський, «Добре слово»); дівчинка звільнила Ромашку від каменю – Ромашка радіє, насолоджується життям (В. Сухомлинський, «Дівчинка та Ромашка»).

Вирішення вербальних ситуацій морального вибору в освітньому процесі закладу дошкільної освіти сприяло засвоєнню дітьми сутності емоційних станів однолітків, вербальному їх визначенню, усвідомленню конкретних форм прояву гуманного відношення до однолітків в різних життєвих ситуаціях. Тож дітей знайомили з ситуаціями, в які потрапляли їхні однолітки. Потім пропонувалися питання стосовно того, що переживав, відчував одноліток, який опинився в такій ситуації; яким чином можна йому допомогти в складній ситуації. Приклади змісту ситуацій: «Кульку, з якою гралася дівчинка, було віднесено вітром», «На дівчинку напав собака», «Дівчинка заблукала», «Хлопчика обдурих друг», «Діти не приймають дівчинку до своєї гри», «Дівчинка впала в калюжу», «Хлопчик загубив улюблену іграшку», «У хлопчика зламався велосипед» тощо. При цьому вихователь допомагав усвідомлювати сутність емоційних станів героїв ситуацій, визначати форми допомагаючої поведінки. Слід зазначити, що чимало дітей зазнавало труднощів при вербальній характеристиці означених емоційних проявів. В таких випадках вихователь допомагав – уточнював, нагадував, підказував.

Для вирішення освітніх завдань використовувалися й розрізні шаблони (своєрідні піктограми) з метою розпізнавання емоційних станів людини за мімікою та вербального їх визначення. Піктограми являли собою набір карток, на яких за допомогою простих символів (рисочки, кружечки, крапки тощо) було зображено різні емоційні прояви. Усього було запроваджено п'ять піктограм, які символізували радісне, засмучене, гнівне, здивоване обличчя, а також обличчя, що виражало страх.

На основі використання піктограм дітям пропонувалися різні завдання, наприклад, скласи лише ті обличчя, які особливо сподобалися, або скласи обличчя, що виражає певну емоцію.

При цьому, окрім тренінгу на впізнавання емоцій, у дітей намагалися розвивати здатність до взаємодії. Дитина, яка помітила помилку в товариша, часто вказувала на це, допомагала знайти потрібну частину картки. Коли шаблони було складено, дітям пропонували олівці, фломастери, фарби. Вони з великим задоволенням доповнювали зображення обличчя на картках відсутніми деталями – малювали очі, волосся, вуха, іноді головний убір, робили фон, перетворюючи схематичне зображення на малюнок.

На першому етапі формувального експерименту певна увага приділялася й розгляданню дітьми спеціально виготовлених фотокарток, картинок з яскраво вираженим емоційним станом однолітків (дитина плаче, радіє, сміється, дивується, відчуває задоволення або відразу тощо). Також використовувалися спеціально підібрані сюжетні малюнки, книжкові ілюстрації, діафільми із зображенням ситуацій з життя дітей та дорослих. Спираючись на власний емоційний досвід у стосунках з оточуючими, діти розкривали соціально-моральну та емоційну сутність зображуваних ситуацій.

Другий етап (накопичення емоційно опосередкованого досвіду діяльнісного компоненту емпатійного процесу).

Протягом означеного етапу також використовувалися спеціально розроблені й упроваджені в освітній процес закладу дошкільної освіти заняття.

Основою є на тому, що обов'язковою умовою формування в дітей емпатії було оволодіння виразними рухами, тобто невербальними способами спілкування, абеткою вираження власних емоцій у процесі занять та інших форм діяльності дошкільників для тренування мускулатури обличчя дітей нами використовувалися різні етюди (в основі – методика М. Чистякової [16]): «Круглі очі», «Смачні цукерки», «Зустріч із другом», «Два клоуни», «Неочікувана радість», «Гнівна гієна», «Мамі посміхаємось» тощо.

Невиразність пантоміміки дітей намагалися подолати за допомогою програвання етюдів з послідовним вивченням поз, ходи та інших виразних рухів, наприклад, «Дуже худа дитина», «Боязка дитина», «Я – грізний боєць», «Ведмежата одужали», «Ой, ой, живіт болить», «Північний полюс», «Старий гриб», «Я так втомився» тощо. Проводилися міні-конкурси «Хто краще покаже позу», «Хто краще пройде». Спонукалися до таких вправ діти, в яких пантоміміка відрізнялася одноманітністю, стереотипністю, скутістю, пригніченістю, напруженістю або ж надмірною розв'язністю.

Важливе значення у процесі експериментально-педагогічної роботи мало використання імітації дітьми різноманітних емоційних станів героїв художніх творів. Прекрасним матеріалом для імітації стали фрагменти казок Г.-Х. Андерсена «Гидке каченя», «Дюймовочка», «Стійкий олов'яний солдатик» тощо. Дітям дуже подобались ці казки. Наведемо приклад такої імітаційної діяльності.

Безпосередньо перед імітацією дітям пропонували згадати якусь із казок, наприклад, «Гидке каченя». Нагадували фрагмент із казки, який згодом мав бути розіграний: усі гнали гидке каченя. Навіть брати і сестри казали йому: «Хоча

б вже кішка вхопила тебе, нестерпний виродку!» А мати додавала: «Очі б тебе не бачили». Качки щипали його, кури клювали, а дівчина, яка годувала птахів, штовхала ногою.

Потім розпочиналася бесіда про зміст цього уривка на рівні дій героїв – птахи й людина презирливо й гидливо ставляться до каченяти, яке було не схожим на інших каченят. Вони вважають його потворним, гидким. Каченя не витримало зневажливого та ворожого ставлення до себе. Воно втекло через огорожу з пташиного двору.

Потім уточнювалося, які ж саме почуття переживали герої: птахи, пташниця – огиду, презирство; а каченя – приниження. Обговорювалися виразні рухи, за допомогою яких можна було б зобразити ці почуття: огида – голова відкинута назад, брови насуплені, очі примружені, ніздрі роздуті й зморщені, кути губ опущені або ж навпаки – верхня губа підтягується вгору; приниженість – голова схилена, плечі зведені вперед, руки опущені. В ході імітації особлива увага зверталася на виразність зображення дітьми емоційного стану героїв. Виразність рухів аналізувалася, оцінювалася, заохочувалася.

Для імітації дітьми фрагменту казки Г.-Х. Андерсена «Дюймовочка» вихователь нагадував дітям її зміст та звертав увагу на епізод, в якому хрущ приносить дівчинку на дерево, де він живе: «Він (хрущ) сів з крихіткою на найбільший лист, нагодував її солодким квітковим соком і сказав, що вона страх яка гарненька, хоча й зовсім не схожа на хруща.

Потім до них прийшли з візитом інші хрущі, які жили на тому ж дереві. Вони роздивлялися дівчинку з голови до п'ят, а хрущі-дами ворухили вусиками й казали:

- В неї лише дві ніжки! Жаль дивитися!
- В неї немає вусиків!
- Яка в неї тоненька талія! Фі! Вона зовсім як людина! Як негарно! – казали в один голос усі хрущі жіночої статі.

Дюймовочка була дуже гарненька. Хрущу, який приніс її, вона теж спочатку дуже сподобалася, та раптом він зрозумів, що вона потворна, й не схотів більше утримувати її в себе – нехай іде, куди захоче. Він злетів з нею з дерева і посадив її на ромашку».

При імітації діти, які зображали маленьких жуків, з презирством розглядали дівчинку-Дюймовочку, використовуючи виразні рухи: дивилися зверху вниз, голову відкидали назад, вигинали до верху брови, обличчя робили трохи витягнутим донизу. Вони зображали недобррозичливість також за допомогою рухів: відсторонювались, відходили від істоти, яку зневажають, ніби їх нудить від неї... Дівчинка-Дюймовочка, імітуючи страждання та печаль, стояла, схиливши голову, опустивши руки, трохи звівши плечі.

Третій етап (актуалізація набутого емпатійного досвіду в практиці спілкування дітей з однолітками).

З метою актуалізації набутого досвіду емпатії в освітній практиці закладу дошкільної освіти використовувалися ігри-драматизації, будівельні, конструктивні, сюжетно-рольові, настільні ігри; ситуації, що потребують вміння реагувати на стан однолітків; ситуації, пов'язані з необхідністю тривалого прояву гуманності; ситу-

ації співпраці типу «навчи товариша тому, що вмієш сам»; колективні ситуації «Зробимо користне та потрібне для всіх дітей групи», «Вечори сюрпрізів»; виготовлення подарунків для інших; організація гарних, добрих вчинків; колективні свята; вправи; дидактичні ігри «У моєї доньки день народження» тощо. Особлива увага зверталася на формування вміння поступатися одноліткові провідною роллю, ділитися, поступатися іграшками, солодоцями тощо.

Слід звернути увагу на те, що експериментально-педагогічна робота щодо формування емпатії дошкільників в умовах закладу дошкільної освіти упроваджувалася протягом трьох спеціально визначених етапів. Разом з тим означена діяльність здійснювалася на засадах комплексності, тобто комплексного формування компонентів емпатійного процесу (когнітивного, діяльничого, емоційного). Наприклад, позитивна випереджувальна оцінка й індивідуальні бесіди за сюжетними картинками ефективно впливали не тільки на рівень розвитку когнітивного компоненту емпатійного процесу, а й сприяли успішному формуванню його діяльничого компонента, соціально схвалюваної поведінки, розвитку емо-

цій та почуттів, що надавало можливість комплексно формувати емпатію як умову гуманного відношення до однолітків.

Аналіз результатів контрольного експерименту нашого дослідження засвідчив ефективність запропонованої системи формування емпатії старших дошкільників в умовах закладу дошкільної освіти.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальшого розвитку в означеному напрямку. Таким чином, розвиток емпатії в дітей старшого дошкільного віку в умовах закладу дошкільної освіти здійснювався на засадах застосування розробленої й упровадженої нами в практику освітньої діяльності системи розвитку досліджуваного феномену в єдності всіх її компонентів (змісту, педагогічних умов, форм, методів, прийомів тощо). Результатом застосування означеної системи є ефективне формування емпатії в дітей старшого дошкільного віку. Перспективи подальших розвідок у досліджуваному напрямі, на наш погляд, полягають у подальшому вивченні різних аспектів проблеми розвитку усіх компонентів емпатійного процесу в дітей дошкільного віку.

Список літератури:

1. Базовий компонент дошкільної освіти. Офіційний відділ // Дошкільне виховання. – 2012. – № 7. – С. 5-19.
2. Валлон А. Психическое развитие ребенка / А. Валлон. – М.: Педагогика, 1967. – 195 с.
3. Виховання гуманних почуттів у дітей / за наук. ред. Т. Піроженко, С. Ладивір, Ю. Манилюк. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – 168 с.
4. Воспитание нравственных чувств у старших дошкольников / под ред. А.М. Виноградовой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1989. – 96 с.
5. Гаврилова Т.П. Экспериментальное изучение эмпатии у детей младшего и среднего школьного возраста / Т.П. Гаврилова // Вопросы психологии. – 1974. – № 5. – С. 107-114.
6. Гаврилова Т.П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии / Т.П. Гаврилова // Вопросы психологии. – 1978. – № 2. – С. 145-158.
7. Эмоциональное развитие дошкольника / под ред. А.Д. Кошелевой. – М.: Просвещение, 1985. – 176 с.
8. Лаврентьева Г.Н. Джерела доброти / Г.Н. Лаврентьева. – К.: Слово, 2008. – 214 с.
9. Олійник О.М. Розвиток емпатії у дітей старшого дошкільного віку в процесі театралізованої діяльності / О.М. Олійник // Проблеми сучасної психології. – 2010. – Випуск 9. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://problemp.s.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/58/2017/06/9-17.pdf>.
10. Пименова Л.В. Формирование социальной ориентации у детей младшего дошкольного возраста в условиях игры : автореф. дис. канд. пед. наук. – М., 1988. – 23 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/issledovanie-problem-vospitaniya-nravstvenno-volevykh-kachestv-ivzaimootnoshenii-u-detei-do#ixzz5VxuTwIdm>.
11. Поніманська Т. Моральність має бути свідомою / Т. Поніманська // Дошкільне виховання. – 2013. – № 8. – С. 3-5.
12. Пономаренко Т.О. Формування доброзичливого відношення до однолітків у дітей молодшого дошкільного віку / Т.О. Пономаренко // Гуманітарний вісник «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Додаток 3 до вип. 36. – Том II(18): Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – К.: Гнозис, 2016. – С. 117-125.
13. Пономаренко Т.О. Формування доброзичливості у дітей молодшого дошкільного віку / Т.О. Пономаренко // Національна освіта в стратегіях соціокультурного вибору: теорія, методологія, практика: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції, 14 квітня 2016 року, м. Луцьк: Луцький педагогічний коледж, 2016. – С. 232-236.
14. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста : Психологические исследования / под ред. А.В. Запорожца, Я.З. Неверович. – М.: Педагогика, 1986. – 176 с.
15. Сухорукова Г. Виховання людяності – проблема сучасності. Педагогіка кордоцентризму В.О. Сухомлинського / Г. Сухорукова // Дошкільне виховання. – 2012. – № 8. – С. 2-6.
16. Чистякова М.И. Психогимнастика / под ред. М.И. Буянова. – 2-е изд. – М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995. – 160 с.

Пономаренко Т.А., Вольнец Ю.А.

Педагогический институт
Киевского университета имени Бориса Гринченко

РАЗВИТИЕ ЭМПАТИИ У СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ В УСЛОВИЯХ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ

Аннотация

В статье рассмотрена проблема развития эмпатии у детей старшего дошкольного возраста в условиях дошкольного образовательного учреждения. Определено значение развития исследуемого феномена. Очерчена научная база относительно возможности решения данной проблемы. Раскрыта сущность эмпатии в единстве ее компонентов: когнитивного, деятельностного, аффективного. Определено содержание и особенности развития эмпатии у детей старшего дошкольного возраста.

Ключевые слова: моральное воспитание, эмпатия, эмоции, дети старшего дошкольного возраста, сопереживание, сочувствие, содействие, гуманные взаимоотношения.

Ponomarenko T.O., Volynets Y.O.

Pedagogical Institute of
Kyiv University after Borys Grinchenko

THE DEVELOPMENT OF EMPATHY OF SENIOR PRESCHOOL CHILDREN IN THE CONDITIONS OF THE INSTITUTION OF PRESCHOOL EDUCATION

Summary

The problem of the development of empathy of senior preschool children in the conditions of the institution of preschool education is considered in this article. The importance of the development of the researched phenomenon is stated. The scientific basis on the possibility of solving the problem is determined. The essence of empathy in the unity of its components: cognitive, active and affective is revealed. The content and peculiarities of the development of empathy of senior preschool children are determined.

Keywords: moral education, empathy, emotions, senior preschool children, empathy, compassion, assistance, human relations.